

7. Merkulova, YU. (2017). *Storitelinh – efektyvnyy metod navchannya na vykhovannya*. [Pageing is an effective method of education in education]. Kyiv.

8. Nikolenko, O. (2018). *Storytelling yak osvitnya tekhnolohiya vyvchennya zarubizhnoyi literatury*. [Storytelling as an educational technology for the study of foreign literature]. Kyiv.

9. Romanyuk, I. (2015). *Pedahohichnymy stezhkamy do shlyakhu profesynoho uspikhu*. [Pedagogical paths to the path of professional success]. Kyiv.

10. Stasenko, V. H. (2017). *Obhovoryuyemo... Rekomenduyemo... Tlumachymo... Novovvedeni terminy ta ponyattya v onovleniy prohrami dlya pochatkovykh klasiv*. [Discuss ... We recommend ... We interpret ... Newly introduced terms and concepts in an updated program for elementary classes.]. Kyiv.

11. Sukhomlynsky, V. O. (1977). *Osoba vchytelya, pedahohichnyy kolektyv i kolektyv vykhovantsiv*. [The person of the teacher, the pedagogical collective and the staff of the pupils]. Kyiv.

12. Sukhomlynsky, V. (2012). *Sertse viddayu dityam*. [I give my heart to children]. Kyiv.

13. Sukhomlynsky, V. O. (1988). *Sto porad uchytelevi*. [Hundred counsel to a teacher]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

КУЗЬМЕНКО Юлія Василівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри адміністративного права та адміністративної відповідальності Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ

Наукові інтереси: нарощення людського капіталу в Україні, історико-педагогічні аспекти розвитку та становлення національної системи освіти.

РІДКОУС Леся Володимирівна – старший викладач кафедри педагогіки й освітнього менеджменту Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради.

Наукові інтереси: вивчення спадщини В. Сухомлинського.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

KUZMENKO Yulia Vasilivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Administrative Law and Administrative Activities Kherson Faculty of the Odessa State University of Internal Affairs.

Circle of scientific interests: human capital growth in Ukraine, historical and pedagogical aspect of development and formation of the national system of education.

RIDKOYS Olesya Volodymyrivna – Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Educational Management of the Communist Higher Educational Institution «Kherson Academy of Continuing Education» of the Kherson Regional Council.

Circle of scientific interests: study of the succession of V. Sukhomlynsky.

Дата надходження рукопису 23.06.2018 р.

Рецензент – д.п.н. професор Н. А. Калініченко

УДК 37. 095

МАРУСИНЕЦЬ Мар'яна Михайлівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри психології і педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова e-mail: marusunetsm@ukr.net

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ВИХОВАННЯ «ВАЖКИХ ДІТЕЙ»: ПЕДАГОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Зростання соціально-економічної напруженості в нашому суспільстві спричинило значне збільшення кількості дітей з порушеннями соціальних норм поведінки. Різноманітність проявів такої поведінки, її визначальний вплив на якість їхньої діяльності в цілому відбилося на складності і багатогранності визначення вченими поняття «важкі діти».

Розуміння цієї освітньої феноменології асоціюється із загостренням суперечностей і конфліктів між батьками і дітьми, ослабленням відповідальності батьків за їхнім вихованням,

поширенням проявів економічної експлуатації дитячої праці з боку дорослих, низьким рівнем загальної культури. Названі чинники істотно актуалізують необхідність різнобічного вивчення соціального феномена «важкі діти».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З кожним роком збільшується чисельність «важких» дітей, вихованців з відхиленнями у розвитку. За статистичними даними (В. Малишева), щорічно в Україні безпосередньо неповнолітніми та за їхньою участю здійснюється понад 40 тис. злочинів, що складає 8,8% від загальної їх кількості. Соціально-психологічними причинами цього

явища є відсутність сформованої психологічної стійкості дітей у важких кризових ситуаціях та особливості прояву у них віктимної поведінки (Ю. Воронова, С. Гарькавець, Т. Комар, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.); особливості відхилення у поведінці (В. Васильєв, М. Єнікєєв, Н. Максимова, В. Менделєвич, А. Столярєнко, В. Татенко, М.Фіцула, Р. Frick, I. Sarason й ін.); вплив сім'ї на становлення особистості дитини в динамічно змінюваному суспільстві (А. Гельбак, М. Комщикова, І. Кон та ін.); недостатня ефективність існуючих методик, технологій, систем виховної роботи з важковиховуваними дітьми (Н. Верцінская, С. Бадмаєв, М. Безруких, С. Єфімова, А. Захаров, А. Кочетов, Р. Овчарова, В. Панок, І. Підласий, В. Степанов, С. Шевченко та ін.). Становить інтерес у цьому сенсі вивчення досвіду видатного педагога Василя Сухомлинського, зокрема його теоретичних і практичних підходів до виховання дітей та молоді, яких кваліфікують як «важкі».

Мета статті – вичленити сутнісні акценти педагогічної спадщини В. Сухомлинського стосовно психологічних особливостей феномена «важкі діти» та вказати детермінанти, що зумовлюють їх.

Виклад основного матеріалу дослідження. Педагогічна концепція В. Сухомлинського про виховання важких дітей ґрунтувалася на ідеях філософів-гуманістів минулого. Для педагога інтерес представляли не тільки описи протиправної моделі поведінки, а й з'ясування їхніх причин. Рефлексуєючи з ученими – мислителями тієї доби, В. Сухомлинський намагався віднайти відповіді на складні питання синдрому «важкі діти» та витоки, що спричинюють його. А саме: недостатня освіта і виховання, що спричиняє слабкість розуму і зниження моральності (Ф. Бекон); численні недоліки виховання, через які розум людини не отримує належних чуттєвих образів і прикладів поведінки; у результаті негативні моменти формують таку особистісну моральність злочинців, що не сумісна з соціальними нормами і типами поведінки (Дж. Лок); суспільно непродуктивні відносини між людьми, перебільшене почуття любові до себе (Ф. Вольтер); вроджені, аморальні ознаки (тиранічна гордість, невдячність, зрадництво, егоїзм, схильність до жорстоких видовищ і задоволень, тортур тощо), що придушують «моральнісну організацію» і розум людини та спричиняють спотворення «природного закону», унеможливають його дотримання (Д. Дідро); конкретна форма правління, закони і виховання, відповідно до яких формується розум людини (К. Гельвецій); форма політичного правління в державі, неможливість задовольнити потреби завдяки добродесній поведінці, нерозвинений розум, недоліки виховання та освіти (П. Гольбах); слабкість духовної природи,

невідповідність діяльності природному викликанню, неосвіченість (Г. Сковорода).

Особливий інтерес викликали для В. Сухомлинського й праці видатних учених в галузі психології, фізіології, медицини. Вивчаючи надбання представників глибокої психології, педагог робив висновки про те, що причинами поведінки важковиховуваних є: нереалізованість екзистенційних потреб (якщо не задовольняється прагнення до творення, то проявляється прагнення до руйнування), соціальні умови (Е. Фромм); відчуття неповноцінності, неадекватна компенсаторність, фіктивні невротичні уявлення, самотність, травматичні та моносимптоматичні функціональні неврози, істерія (А. Адлер); архетипи колективного несвідомого, що передують і певним чином обумовлюють деструктивну поведінку (К. Юнг) [4]. Володіючи таким матеріалом, В. Сухомлинський майстерно орієнтувався у складних питаннях психічного розвитку дитини, вікових та індивідуальних особливостях розвитку, детермінантах, від яких залежить благополуччя й повноцінне становлення особистості. Як і його попередники, В. Сухомлинський обстоював думку про те, що травмуючий матеріал дитинства чи інші біографічні чинники провокують поведінку таких дітей, створюючи цим самим резерв «важкої». Педагог наголошував на тому, що дитина в оточуючому середовищі діє через стимули, реакції і підкріплення у відповідності з поведінковими принципами (біхевіоризм), а не будує саму себе. Тому у неї не розвивається рефлексія, «довга» пам'ять, запам'ятовування, вона не оцінює себе, свої вчинки, а відтак, відбувається вимивання моралі у її класичному розумінні.

Зауважимо, що на той час у теорії виховання важких дітей існувало чимало суперечливих методологічних підходів. Існування низки синонімічних термінів (важкі, аномальні) обумовлені загостренням соціально-педагогічним проблем тієї доби (дитячої безпритульності й бездоглядності, дефективності, хуліганства, бродяжництва тощо), наявністю тенденції до уточнення і диференціацію поняття «важкі діти». Найбільш впливовими були ідеї, які ґрунтувалися на філософії марксизму. Тому представники різних педагогічних шкіл і напрямів, незважаючи на принципові відмінності між ними, в якості основних чинників визначали особистість, що має відхилення. А. Макаренко, пізніше В. Сухомлинський, повністю відкидали таку ідею, обґрунтовуючи зміст поняття проблемні (важкі) діти – як такі, що виявляють порушення між особистістю і соціумом.

Авторський підхід В. Сухомлинського у цьому сенсі ґрунтується на педагогіці

гуманності. За тридцять років педагогічної діяльності, зазначав педагог, йому доводилося бачити, пізнати (дослідити), вивчити понад 70 важких дітей. І у кожного з них – було щось своє, особливе, глибоке, індивідуальне; свої особливості, мотиви, причини; свій шлях виховання. У кожній школі є такі діти і від них нікуди не дітися. Слово «важкі» вживалося ним в розумінні – «безпечні». За педагогом, це не тотожні поняття. Важкі діти, за В. Сухомлинським ... «це такі маленькі люди, у яких в силу різних причин ми бачимо аномалії в розумовому, емоційному або моральному розвитку»; діти, які потребують спеціального виховання. Зазвичай це педагогічно і соціально занедбані діти, типовими представниками яких є безпритульні, бездоглядні правопорушники. Їхня важковихованість проявляється у формі кількох незвичайних реакцій, дій, різного роду конфліктів і загальної поведінки на тлі навколишнього середовища, через типові несприятливі й негативні умови. Вона є похідною з нашарування на їхній соціально-здоровій цілеспрямованості. Для чималої кількості дітей коріння їхньої важковихованості лежать у навколишньому соціальному середовищі, а не в індивідуальних біологічних і конституційних особливостях». Такі діти випадали із загальноприйнятих норм, внаслідок чого зазнавали труднощі у своєму соціальному становленні [1].

Незважаючи на те, що поняття «важкі діти» в тодішній педагогічній науці заперечувалося, водночас порушувалося питання про такий науковий конструкт, який був би практично зручним для того, щоб об'єднати всіх школярів з проблемами в розвитку. Тому, досліджуючи поведінку таких учнів, В. Сухомлинський намагався розвіяти міф про те, що немає поганих учнів, є погані вчителі, які повинні віднайти підхід до них, зрозуміти їх. Так само як лікар ретельно досліджує організм хворого, шукає і знаходить причини виникнення хвороби, щоб приступити до лікування, так і вчитель – якщо тільки він справжній вчитель – повинен вдумливо, уважно, терпляче досліджувати, вивчати розумовий, емоційний, моральний розвиток дитини. Повчаючи вчителів, на конкретних прикладах, В. Сухомлинський робить застереження на гуманному ставленні до дітей, які в силу різних обставин (суб'єктивних, об'єктивних) стали такими. Що означає для вчителя бути гуманним до таких дітей? На прикладі професії лікаря, педагог робить застереження для вчителя: що було б, якби лікар сказав хворому, що той важко хворий, і він його не буде лікувати, бо нема сенсу? Натомість, деякі педагоги кожен раз дають відчути дитині, що вона безнадійна, а нерідко – і прямо заявляють їй про це. Справжня педагогіка, на думку вченого,

полягає в тому, щоб людині, якій важко те, що посилило іншим, не відчувала себе неповноцінною, а навпаки – відчувала високу людську радість – радість пізнання, радість інтелектуальної праці, радість творця.

Розмірковуючи над розв'язанням означеної проблеми, В. Сухомлинського хвилювала думка про те, чи замислюються вчителі над тим: чому одні діти слухають і намагаються виконувати завдання, мають хороші результати, а інші – ні. Опираючись на власні спостереження, вказував, що причина полягає не в тому, що вони неуспішні, педагогічно запущені чи залишені на повторне навчання, а в тому – що за кожним конкретним випадком, кожною конкретною дитиною закріплюється певний ярлик – «важкий», «небезпечний», що є бар'єром подальшої соціалізації дитини в умовах школи і довкілля.

Багаторічна практика виховної роботи за розумовою працею і духовним життям дітей спонукали В. Сухомлинського до визначення чинників, за якими кваліфікуються важкі, невстигаючі, відстаючі діти. Це:

– *соціальні чинники*. Сухомлинський вважав, що труднощі, з якими стикаються «важкі діти» не в тільки в них самих, а в «хворобі оточення, в якому знаходиться дитина». Педагог зазначав, що «класифікувати дитину можливо тільки після попереднього вивчення (спостереження і діагностування). Проблеми важкого дитинства – це проблеми відхилення у відносин, що складаються між особистістю і суспільством. В. Сухомлинський повністю підтримував у цьому сенсі міркування А. Макаренка про те, що відхилення відносин проявляється в трьох головних напрямках:

- 1) мотивації присвоєння (безпосереднє привласнення, нужда, жебрацтво, посереднє привласнення);
- 2) мотивації переважання (неорганізоване переважання, організоване переважання);
- 3) мотивації відокремлення (мотивації початкового егоїзму, мотивації свободи особистості, мотивації естетичної).

Наслідком такого психологічного стану є конфлікт, який знаходить вихід у правопорушенні, недисциплінованості, асоціальної поведінці. Характерологічні особливості важкого вихованця складаються як відповідь на життєві обставини, з якими зустрічається дитина, як компенсаторна реакція на них. Однак будь такий учень, крім негативних особистісних якостей, має і значну кількість позитивних особливостей, про які має знати вчитель.

В. Сухомлинський вважав за необхідне розглядати й анатомо-фізіологічні особливості організму в єдності з зовнішніми умовами його існування, оскільки «... багатство мозкових звинин, визначають лише взагалі розвиток

розумових здібностей, але не визначають ще того, в якому напрямі відбувається цей розвиток, інакше кажучи, не визначають якість тієї чи іншої обдарованості» [1]. Він наголошував, що глибоко помиляються ті вчителі і керівники шкіл, які вважають, що підтягнути важкого учня можна, змусивши його вивчити відповідний навчальний матеріал чи «сидіти» якомога більше над книгою. Це помилкове твердження, про яке забувають, або не знають ні батьки, а ні вчителі. Якраз у такий спосіб дитина не вчиться мислити – у неї не розвивається мозок, не виховується розум, не зміцнюються розумові здібності.

Тому, серед соціальних чинників, що детермінують процес становлення особистості важкого учня, найважливіше місце, у Павлівській школі займало виховання. У своїх працях педагог неодноразово підкреслював, що часто роль спадковості перебільшується, тоді як в дійсності нею визначаються, головним чином, тип темпераменту, що склався спосіб реагування, схильність до різних захворювань. Він доводив, що неправильне виховання – результат раннього дитинства, що призводить до душевної дисгармонії, стійких відхилень у нервово-психічній сфері [1].

Серед чинників, які провокують поведінку дітей, педагог виділяв і *особистісні* (батьки та педагоги), які не враховують вікових та індивідуальних особливостей особистості важковиховуваних дітей і педагогічно запущених підлітків, проявляють психологічну і педагогічну неграмотність у процесі їх морального виховання); *помилки у навчально-виховному процесі школи* (погано навчаються і не мають бажання відвідувати школу); *вплив негативного мікросередовища* (оточення дитини у дворі чи на вулиці, слабкість і нестійкість характеру, низький інтелектуальний і моральний рівень не дають можливості підлітку чинити опір цьому середовищу); *відсутність можливості проявляти свої здібності у якійсь діяльності* (беззмістовне проведення вільного часу); *сімейні* – система тих моральних стосунків, що склалася у сім'ї (батьки не є моральним зразком; батьки конфліктують, неухважні до внутрішнього світу дитини). Серед чинників – сімейним відводилася пріоритетна роль.

Визначальну роль у формуванні поведінки таких дітей протягом тривалого впливу відіграє несприятлива аморальна атмосфера у сім'ї (особливо, неблагополучній). Відчуження дитини від батьків (недостатня увага з боку батьків, відсутність батьківсько-дитячого спілкування через різні причини, у тому числі об'єктивні, які нерідко викликають у дітей емоційний голод, недорозвиненість вищих почуттів, інфантильність) часто є причиною відставання у розвитку інтелекту, порушення

психічного здоров'я, поганій успішності у школі, здійсненні аморальних і протиправних проступків. Зневажливе ставлення батьків до моральних та правових заборон, протиправна поведінка дорослих членів сім'ї, яка передається підлітком і вписується у його психологію, стає стимулом до здійснення негативних учинків. На його поведінці негативно позначається позбавлення батьківської турботи і піклування (явна форма: не виявляють уваги й турботи, часто наказують, знущаються, проявляють жорстокість, виганяють з дому, наносячи цим глибокі психічні травми; прихована форма: ставлення до дитини нейтральне, емоційно ніяк не забарвлене, відсутній інтерес до неї).

Установки такого сімейного оточення дезорганізують усю психічну природу особистості, надаючи їй якостям негативного емоційного забарвлення; створюють основу для фіксування старих і формування нових несприятливих особистісних чинників. Особистість з такими установками легко потрапляє під негативні впливи (що відповідають таким установкам). Відповідно формування нової (позитивної) установки на соціально значущу поведінку не дає потрібного ефекту, бо натрапляє на супротив з боку латентно функціонуючих установок. Розмірковуючи над цією проблемою, Сухомлинський пише ... «нам, учителям, вихователям, батькам – всім, хто має справу з дітьми, треба знати і враховувати в своїй праці деякі важливі істини.

Дитина народжується з незакінченою в своєму розвитку нервовою системою. Її розвиток триває до 17–18 років і навіть більше, при цьому, найбільш складні, глибокі процеси припадають на період від 1 до 7-8 років. У тому, що безпомічне немовля стає людиною, виключну роль у її становленні відіграють людські відносини в перші роки її життя. Науці відомі 32 випадки виховання маленьких дітей дикими звірами – вовками, тиграми, левами, які були викрадені ними і дбайливо доглянуті ними. Натомість повернення потім «диких» дітей в людське суспільство так і не вдалося зробити людьми». Такі невтішні факти за В. Сухомлинським, є ще одним доказом того, наскільки важливу роль займає розумове виховання в ранньому дитинстві Розгортаючи свої міркування, педагог зацентровує увагу на дозріванні нервової системи, мозку, всього того людського, що повинна отримати дитина в період дитинства. Для того щоб кілька мільярдів нейронів стали мозком розумної, допитливої людської особистості, вони з появою на світ повинні піддаватися постійному впливу людських відносин. Адже мислення починається з питання чому? Дитина

бачить чималу кількість явищ навколишнього світу, бачить і дивується. У неї виникає чимало запитань – куди, чому?

Потреба у пізнанні, допитливість, не закладаються в людський мозок природою – не запозичуються людиною від людини. Це є найважливіша людська взаємодія, яка так потрібна для нормального розвитку дитини. І чим більше ми, дорослі, відповідаємо на їх питання, тим більше розвивається дитяча допитливість, тим більше речей зауважує вона навколо себе, тим більше дивується, радіє. В. Сухомлинський добре знав фізіологію дитини. Ілюструючи на конкретних прикладах складні психічні й фізіологічні процеси, доводив учителям і батькам їхню важливість для розвитку дитини, її формування як повноцінної особистості. Він писав, якщо немає живої, допитливої дитячої думки – час для розвитку людської психіки упущено.

Чим далі від народження починається виховання розуму, думки, тим більш консервативною і важковиховуючою буде дитина – про таке золоте правило розумового виховання, на превеликий жаль, забувають учителя, а багато батьків взагалі не знають про нього. Серед батьків досі поширена помилкова думка проте, що до вступу в школу свідомість дитини нехай залишається як чиста дошка. Школа, в розумінні батьків, установа, яка повинна навчити дитину читати, писати тощо. Розвіюючи стереотипи батьків, Сухомлинський доводив причини відставання, пригнічення дитячого пізнання та шлях до «важких дітей».

Найбільш згубний вплив на особистість дитини, вважав педагог, надають погані приклади старших, залякування, покарання, недостатня або надмірна опіка з боку дорослих. З огляду на особливу сприйнятливості і вразливість дітей раннього віку у них легко формуються нав'язливі стани, неврівноваженість, замкнутість, хвороблива невпевненість в собі і тому подібні прояви.

Зауважимо, що інтерес Василя Сухомлинського до проблеми раннього розвитку і виховання дитини, відрізняв його погляди від більшості досліджень тієї доби про важких дітей, складність дитинства. Його послідовники більшу увагу приділяли шкільному віку, коли проблеми в поведінці та розвитку виходили на перший план, виступали більш рельєфно, торкалися здебільшого виправлення, а не профілактики труднощів. Він робив акцент на превентивному значенні раннього виховання і доводив, що чим раніше закріпляться погані звички, і чим довше вони залишаться не усунутими, тим міцнішими вони виявляться і, отже, тим важче будуть піддаватися виправлення. Тому діти, погано виховані в ранньому дитинстві, є найбільш

складними в виховному відношенні. Ілюструючи на прикладі Петрика, який виховувався бабусею, яка занадто опікувалася ним і до п'яти років уникала контакту з іншими дітьми, Сухомлинський вказує на реальні причини, які призвели до гальмування допитливості, дитячого спілкування, соціальної взаємодії. Насамперед, це – сімейного виховання, концентрація батьків на дитині, потурання її капризам і слабкостям, іноді на шкоду іншим дітям чи членам сім'ї; недостатність опіки і контролю за поведінкою, недостатність або відсутність уваги, душевного тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток, невключеність у його життя; поєднання загостреної уваги з великою кількістю обмежень і заборон, що веде до нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації; підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких без врахування віку і реальних можливостей дитини, задля великих досягнень її у житті на тлі ігнорування дитячих потреб та інтересів; неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки).

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Ідеї В. Сухомлинського увійшли в розроблення сучасної концепції про норму і відхилення у поведінці дітей та засобів, щодо їхньої упередженості та профілактики. Основними напрямками роботи визначено – первинну і вторинну профілактику правопорушень, соціальну реабілітацію та психолого-корекційної роботи з ними. Для реалізації цих напрямів упроваджується комплекс стратегій, соціально-педагогічних та психологічних технологій, форм і методів роботи як у загальноосвітніх закладах, так і за їхніми межами. Особливої ваги надається інформаційним послугам (лекції, зустрічі з фахівцями, підготовка і розповсюдження рекламної продукції, консультації), здійсненню соціального супроводу неповнолітнього (вивчення соціальної ситуації, мінімізація негативного впливу середовища, вирішення особистісних проблем), організації зайнятості дітей, особливо неповнолітніх (залучення до суспільно корисної роботи, волонтерства, організації змістовного дозвілля), сприянню самореалізації та самовдосконаленню дітей та молоді із відхиленнями у поведінці (тренінги, консультації психолога тощо).

В. Сухомлинський вважав, що тільки врахування типології і розуміння психологічних особливостей важкої дитини допоможе батькам і педагогам детально проаналізувати всі

обставини, за яких відбувається їх випадання з нормального життя, та ефективно здійснювати відповідну корекцію.

Ідеї В. Сухомлинського увійшли в розроблення сучасної концепції про виховання важковиховуваних дітей та молоді. Основними напрямками роботи визначено – первинну і вторинну профілактику правопорушень, соціальну реабілітацію та психолого-корекційну роботу з ними

Подальшими кроками вивчення спадщини В. Сухомлинського є дослідження впливу позашкільного середовища на виховання важких дітей.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський В. А. Трудные дети / В. Сухомлинский. – Избр. пед. соч. – Т.3. – М., 1981. – С. 451–455.
2. Сухомлинський В. О. Виховання ідеальних уявлень про красу поведінки. Формування самооцінки рівня домагань / В. О. Сухомлинський. – Вибр. твори. в 5-ти т. – Т. 1. – К.: «Радянська школа, 1976. – С. 539–556.
3. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч.-метод. посіб. / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль: Навчальна книга: Богдан, 2008. – 432 с.
4. Юнг Н. В. Взаимосвязи между показателями ценностных ориентаций и типами акцентуаций характера в подростковом возрасте // Н. В. Юнг // *Научный вестник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського*. – Одеса, 2005. – № 5–6. – С. 127–132.
5. Frick P. J. Conduct Disorders and Antisocial Behavior. – New York: Plenum Press, 1999. – 312 p.

REFERENCES

1. Sukhomlynskyu, V. A. (1981). *Trudnye dety*. [Difficult children]. Moscow.
2. Sukhomlynskyu, V. O. (1976). *Vykhovannya*

idealnykh uyavlen pro krasu povedinky. Formuvannya samootsinky rivnya domahan'. [Education of perfect ideas about the beauty of behavior. Formation of self-esteem of level of aspirations]. Kyiv.

3. Fitsula, M. M., Parfanovych, I. I. (2008). *Vidkhylennya u povedintsi nepovnoolitnikh: shlyakhy yikh poperedzhennya ta podolannya*. [Deviations in the behavior of minors: ways to prevent and overcome them]. Ternopil.

4. Yunh, N. V. (2005). *Vzaymosvyazy mezhdru pokazatelyamy tsennostnykh oryentatsyy u tyraty aktsentuatsyy kharaktera v podrostkovom vozraste*. [Interrelations between the indices of value orientations and types of accentuations of character in adolescence]. Odesa.

5. Frick, P. J. Conduct Disorders and Antisocial Behavior. New York : Plenum Press, 1999. – 312 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

МАРУСИНЕЦЬ Мар'яна Михайлівна –

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри психології і педагогіка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
Наукові інтереси: психологія, психодидактика навчання у вищій школі, формування професійної рефлексії у майбутніх фахівців гуманітарного профілю.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

MARUSYNETS Mariana Mykhailivna –

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Psychology and Pedagogy Department of National Pedagogical Drahomanov University.

Circle of scientific interests: psychology, psychodyactics of studying in high school, formation of professional reflection on humanitarian profile future specialists.

*Дата надходження рукопису 04. 08. 2018 р.
 Рецензент – д.п.н. професор М. В. Анісімов*

УДК 567.89

МЕЛЬНИЧУК Сергій Гаврилович –

доктор педагогічних наук, почесний професор кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, заслужений працівник освіти України, лауреат обласної премії Василя Сухомлинського e-mail: pednauk@gmail.com

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ЕСТЕТИЧНУ ПІДГОТОВКУ ВЧИТЕЛЯ ЗАСОБАМИ ПРИРОДИ

Прогресивна педагогічна громадськість протягом усіх років функціонування педагогічних навчальних закладів розглядала проблему піднесення загальної естетичної культури засобами природи як важливу

складову підготовки вчителя до навчально-виховної роботи й, зокрема, естетичного виховання.

На з'їзді директорів, учительських інститутів і семінарії Київського навчального